

166)

22

Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

ԹՐՔԱՀԱՅԱՍՏԱՆԸ
Ա. ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ԸՆԹԱՑՔԻՆ
(1914 - 1918)

ԹՐՔԱՀԱՅՈՑ ԳԱՂԹԱՇԱՐԺԵՐԸ
ԵՒ
Ա Ն Ո Ն Ց Դ Ե Ր Ը՝
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԿԱԶՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

1966

ԳԼՅԱՐԱԿԱՐ

**S E V A N
PRINTING HOUSE
P. O. BOX 2669
BEIRUT, LEBANON**

Կ. ՍԱՍՈՒՆԻ

ԹՐՔԱՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Ա. ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ԸՆԹԱՑՔԻՆ

(1914 - 1918)

ԹՐՔԱՀԱՅՈՑ ԳԱՂԹԱՇԱՐԺԵՐԸ
ԵՒ
Ա Ն Ո Ն Ց Դ Ե Ր Ը՝
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ
ԿԱԶՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

1 9 6 6

Պ Ե Ց Ր Ո Ւ Թ

ՅԱՌԱԶԱՐԱՆ

(Բ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԱՌԻԹՈՎ)

Այս գիրքը որ 1927ին լոյս տեսած էր Ամերիկա (Պոսթոն), կը կրէր «ՏԱՃԿԱՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ» վերնագիրը։ Հոն արձանագրուած են 1914—1918 թուականներուն զինուորական, բազաֆական եւ հասարակական ուշագրաւ դէպֆերը և անոնց վերլուծումը, ականատեսի եւ մասնակցողի հաստատումներով։

Այդ ժամանակաշրջանի պատկերը տրուած է շատ խտացած ձեւով։ Ականատեսի եւ գործերուն մասնակցողի պատմագրութիւնը կրնար շատ ընդարձակուիլ, երէ Յուշագրողի դրուագրումները յուշագրական ուղղութիւն մը առնէին։ Այդ փորձութենէն խուսափեցայ 1927ին. ու հիմա, բառասուն տարի ետք ալ երբ գրքի Բ. տպագրութիւնը լոյս կը տեսնէ, յուշագրական յաւելումներ չըրի։ Սակայն շարք մը հաստատումներ եւ լուսաբանութիւններ աւելցուցի այն գլուխներուն վըրայ, որոնք շատ համառօտ էին։

Այդ քանի մը նշմարները աւելի յստակ պատկերացում մը կու տան կատարուած գործերուն, որոնք լուսաբանուած չեն ո՛չ յուշերով եւ ոչ ալ պատմագրութեամբ :Մինչդեռ. փակագծի մէջ առնուած 1914—1918 թուականներուն, թրքահայաստանի բեմին վրայ նշանակալից բաղաքական կեանք մը ապրեցանք, փոքր-

կալի վերիվայրումներով :

Բ. տպագրութեամբ այս գրքի վերնագիրը փոխեցինք եւ արձանագրեցինք ԹՐԿԱՀԱՅԱՍՏԱՆԸ Ա. ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ԸՆԹԱՑՔԻՆ (1914—1918) :

Այս վերնագիրը աւելի ճշգրիտ բնորոշումն է մեր պատմագրած ժամանակաշրջանին :

Թրքահայաստանի անցերը համառօտագրելով, մենք կը տեսնենք թէ հայ ժողովուրդը ինչ փուլերէ կ'անցնի, հասնելու Սարտարապատի եւ Ղարաքիլիսէի պատմական նակատամարտներուն, ստեղծելով ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ :

Հայ ժողովուրդի երկու հատուածները, Արեւելիան եւ Արեւմտեան, հաւասար կորովով դեր ունեցան Հայաստանի դժնիակ վերականգնումի մեծագործութեան մէջ : Եթէ առանձին շեշտ մը կը դնեմ Թրքահայ զանգստածային գաղթաշարժերուն վրայ, պատմական նշմարտութեան հաստատումն է որ կ'ընեմ : Հայատանի ՀԱՅԱՑՄԱՆ իրողութիւնը մեծ չափով կը պարտինք այդ գաղթաշարժերուն :

Պատմական իրողութիւններու շարքը, սակայն Սարտարապատի նակատամարտով չի վերջանար : Հայ Հանրապետութեան կեանքը, իր երկու վարչութեան ընթացքին, վերիվայրումներու ենթարկուեցաւ : Այդ ժամանակաշրջանի պատմական դէպքերը գրի առած եմ հետեւեալ վերնագիրներով .

Ա. — Բոլշևիկեան Մայիսեան Ապստամբութիւնը (1920) .

Բ .— Հայ-Թրքական Պատերազմը (1920) .

Գ .— Փետրուարեան Ապստամբութիւնը (1920) :

Առաջին գրուածքը մինչեւ հիմա ձեռագիր կը մը-նայ : Բ . Եւ Գ . գրուածքները տպուած են «Հայրենիք» Ամսագրին մէջ :

Այս երեք աշխատասիրութիւնները գրի առած եմ 1921ի աշնան , Թաւրիդ , Քառասուն եւ հինգ տարի առաջ : Կը կարծեմ թէ ժամանակն է որ այդ գրուածքները գրեավ լոյս տեսնեն , եւ շարքը կազմենի վերատրպուած այս հատորին :

Չորս այս գրերը , միասին առած , բաւական լոյս կրնան սփռել Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումին եւ զարգացման վրայ :

Պատմութեան վերլուծումը եւ նշդորոշումը յետնորդ սերունդներուն կը մնան :

1966 Հոկտեմբեր 15

Կ . ՍԱՍՈՒՆԻ

Պէյրութ

ՆԵՐԱՇԱԿԱՆ

Հայ ժողովուրդի ժամանակակից պատմութեան բնութագծի արտաքերումը բաւական բարդ գործ մըն է : Վերջին տասնեւհինգ ամեակի հայ հասարակական կեանքն ենթակայ եղած է արտաքին խոշոր դասաւորումներու եւ խնճուած է քաղաքական ծանր մթնոլորտի մը հանգոյցներուն մէջ, ուրկէ երկութի զալարումներով միայն կրցած է իր այսօրուան նաւահանգիստը հասնիլ :

Հայ կեանքի ամբողջական պատկերը տալու ժամանակ, հայ պատմարանը — ինչ հոսանքի ալ պատկանի — կը գալարուի նոյն այդ բարդ ցանցին մէջ եւ աւելի կը գրադուի շրջապատի խոշոր երեւյթներով ու ընդհանրացումներով, քան կը կեդրոնանայ հայկական իրականութեան Ներքին է՛ռիթեան վրայ :

Ուսումնասիրող միտքը հայ բնաշխարհին հեռու՝ օտար մթնոլորտի խոշոր ոստաններուն մէջ — Բագու, Թիֆլիս, Պօլիս, Եւրոպա — գարգացած է եւ իրերն ու երեւյթները չափած ու ձեւած է անմիջական շրջապատի ընդհանուր տուեալներով : Մեր ներքին կեանքի արժէքները անհամաչելի մնացած են : Անոնց կարեւորութիւնը ժխտուած կամ ստորագնահատուած է, որով այդ արժէքները լիսվին չեն գարգացած ու հետեւաբար՝ որպէս ընդհանուր ազգային առաքիմութիւններ, չեմ ներարկուած հայ հանրութեան :

Եթէ առարկուի թէ մտաւորականութեան այդ պակասը կամ հեռաւորութիւնը կարելի է դարմանել

փաստերու եւ փաստաթղթերու խղճամիտ ուսումնասիրութեամբ, ես, մեր իրականութեան նանաչողութեամբ, ինձի իրաւունք կու տամ պնդելու որ փաստական տուեալներու կատարեալ բացակայութիւնը կը հանդիսանայ մեծ պակասութիւն մը մեր մէջ: Մեր կեանքի իրական ներքնաշխարհը արձանագրուած չէ հայ մամուլի եւ այլ պաշտօնական դիւանաթղթերու մէջ: Արտաքին կեզեւը — ցուցական կռամը — միայն իր արձագանգը գտած է զրաւոր արտայայտութիւններու մէջ, իսկ ներքին աստառը կը մնայ ծածկուած: Ժողովուրդը շարժած է բերանացի ու գաղտնի կարգադրութիւններով: Շարժումները չեն պատկերացուած իրենց բուն իմաստով, այլ ընդհակառակը. շատ անգամ բոլորովին շրջուած կը ներկայանան իրերը, չգիտէք ինչ արդարացումի համար: Անկասկած խիստ արժէքաւոր եւ ուշագրաւ փաստեր կան մանաւանդ Հ. Յ. Դաշնակցութեան առայժմ անքննելի բուղթերուն մէջ, իսկ բազմաթիւ խոշոր դէպֆեր հետք անգամ չեն քողած: Ասոնց կողքին, չափազանց փոքրիկ երեւոյթներ իրենց շուրջ անհաւատալի աղմուկ հանած, ու պատմաբանին — որ բուղթերու դէպին կառչած կը մնայ — առատ նիւթ հայրայքած են: (1) Դուք կը տեսնէք քէ ինչպէս հատորներ կը գրուին, հիմնուած միայն ձեռքի տակ զտնուած տուեալներու վրայ, որոնք կ'առաջնորդեն այդ գրադները դիւրին եզրակացութիւններ հանելու: Ատոնք

(1) Բազմաթիւ օրինակներէն մէկը նմոյշի համար կ'ուզեմ հոս յիշատակել: Սասմոյ Փասնաց գաւառը գեռ ուրսումական քուականներուն կ'ապստամբի աւտապետին դէմ եւ կը մերժէ նանչնալ անոր հողային եւ այլ իրաւումքները: Քառասուն օրուայ արիւմալի, յեղափոխական կախմերէ յետոյ, Գերմի շըրջակայ բոլոր գիւղերը կ'ազատուին նաբառական իրենց վիճակէ:

թերեւս կը ներկայացնեն շրջապատի լայն ուրուագիծը, առանց սակայն ընդգծելու էւրիհւնը սա հայ ժողովուրդ կոչուող լուռ ու խորերդաւոր գանգուածին :

Հայ ուսումնասիրող քաղաքական միտքը՝ եթէ կ'ուզէ մեր օրերու Ցշմարտութիւնն առարկայականորէն հրապարակ թերել եւ չափով մը լուսաւորել մեր ժողովուրդի վագուան նանապարհը, այն ատեն ան ետ պիտի երթայ, խորանայ հայ գիւղական զանգուածի մէջ ու վարէն համադրէ իրոգութիւնները, քափանցէ լուռ՝ բայց ապրող ու գործող զանգուածի եղանակն ներս եւ գիտականորէն դրսեւորէ հայ հասարակական զարգացման կերպարանքը։ Մնացածը, հայկական շէնքի պատերու արտաքին շպարը մնալու դատապարտուած է։

«Թրքահայաստանը Ռուսական տիրապետութեան տակ, Թրքահայոց զագթաշարժը ու անոնց դերը Հայաստանի հանրապետութեան կազմութեան մէջ» գիրքը փոքրիկ աշխատասիրութիւն մըն է, որու զլխաւոր նըպատակն է ձգտիլ վեր հանել մեր ամենէն փոքրորկալի շրջանի Թրքահայ կեանքի ներքին իրական պատկերը։

Դասակարգային այս պայքարը երկուառուք բազմաթիւ կետանիք կը հետէ։ Քառասուն տարի ամցնելէ յետոյ, այս դէպքը հիմա միայն կ'արծանազրուի մեր մամուլին մէջ, մինչդեռ այդ ժամանակաշրջամի հայ աղջկայ մը տաեւանգումը ամբողջ աշխարհը կը գրաղեցնէ։ Գրաւոր տուեալներէն դատելով, պատմաբանը բնականորէն կ'նգրակացնէ ոք հայ ժամանակակից պատմութիւնը տաեւանգումներու պատմութիւն մըն է միայն։

Այս գրուածքը կը սահմանափակուի Ռուսական զրաւման ժամանակաշրջանով եւ անոր հետեւաթեռվ ստեղծուած նոր կացութեամբ։ Կամաւորական շարժումը կովկասի մէջ, կոտորածները Թուրքիոյ մէջ, երկու խոշոր դէպֆեր են եւ հաւասարապէս իրենց անդրադարձումն ունեցած են երկու հատուածներու հայութեան վրայ։ Սակայն այդ երեւոյթները միայն այն չափով կը յիշատակուին, ինչ չափով անոնք կրնան նպաստել իմ առաջադրած նիւթի զարգացման։

1914-ի աշնան սկսուած Ռուսական արշաւանքով պատիկ պատուհան մը կը բացուէր Թրքահայաստանի վրայ Բատէնով ու Ալաշկերտով։ Դանդաղ ու աստիճանական լայնացում մը ունեցաւ այդ պատուհանը ու կամաց կամաց հասաւ Մուշ-Սասուն, Պիքլիս, Վան-Երզնկա եւ Տրապիզոն։ Թրքահայութեան մնացորդները կ'իյնային Ռուսական տիրապետութեան տակ։

Այդ ժամանակաշրջանին տեղի ունեցան յառաջիւաղացումներ, ահեղի նահանջներ, կրկին վերադարձ դէպի հայրենի երկիր, ու վերջապէս, Ռուսական յեղափոխութիւնը եւ կովկասեան նակատի վերջնական փլուզումը։ Այդ վերիվայրումներու ընթացքին քրքահայութիւնը միայն որպէս գաղքական եւ որբ չապրեցաւ, այլ ունեցաւ իր քաղաքական ազգային կեանքն ու կազմակերպութիւնը։ Թրքահայը քաղաքական եւ ազգային արժէք մը կը ներկայացնէր. երբ վերահաստատուած էր Թուրքիոյ մէջ, եւ երբեք այն պատկերը չունէր, ինչ որ կը ներկայացնէին կովկասի գանձական կողմերն ապաստանած թափառական դաշթականները։ Ուշագրաւ կազմը այդ ժողովրդի ինքնակազմակերպումը եւ ինքնակառավարումն էր։ Այդ կողմէն դիտելով մեր

կեանիքը՝ շատ սփռփիչ գտած եմ:

Սակայն Ռուսական պետութիւնը կազմալուծուեցաւ 1917-ին, անոր բանակները հեռացան Հայաստանէն եւ Կովկասէն: Թրքական բանակները արշաւեցին Թրքահայաստան եւ գերազանց ուժերով ստիպեցին վերահաստատուած ժողովուրդը զանգուածային գաղթաշարժի՝ դէպի Արարատեան Հայաստանը եւ Կովկասի զանազան կողմերը: Հայ հասարակական եւ ժաղաքական կեանիքի կարեւորագոյն էջերէն մէկը կը կազմէ այդ ժամանակաշրջանի պատմութիւնը, որ շագկապուած է այսօրուայ մեր նորակազմ կեանիքին հետ: Առանց մանրամասն դրուզներու վրայ ծանրանալու, աշխատած եմ ընդհանուր պատկերը տալ այդ ժամանակուայ Թրքահայաստանի ժողովրդին եւ արժէքաւորած դէպէրն ու աշխատանիքները հայկական ազատագրութեան տեսակէտէն:

Անիրաժեշտ կը նկատեմ հոս շեշտել թէ շատ համառոտակի անցած եմ էրգրումի, Վանի եւ Տրապիզոնի շրջանի աշխատանիքներու վրայէն եւ միայն րնդհանուր բնութագիծը տուած եմ: Մինչդեռ Բասէնի, Ալաշկերտի եւ ամբողջ Տարօնի շրջանի վրայ տւելի հանգամանօրէն ծանրացած եմ:

Այդպէս վարուելուս առաջին պատճառը այն է որ պատերազմի ժամանակ յիշեալ վայրերու մէջ տեւապէս գործած չեմ, թէեւ նաեւ յանախ այցելած եմ այդ շրջանները: Այդ ժամանակաշրջանի գրաւոր տուեալներ ալ չկան: Խոկ Տարօնի, Բասէնի, Ալաշկերտի եւ յարակից շրջաններու մէջ գործած եմ անընդհատ եւ երկար տարիններու իմ փորձով եւ ուսումնասիրութեամբ՝ յանգած եմ իմ եզրակացութիւններուն:

Երկրորդ եխմթական պատճառն այն է որ աշխատութեանս գլխաւոր առանցքը դարձուցած եմ Սա-

առև-Տարօնի ժողովրդի վերապրումը, առանձին ուշադրութեամբ հետեւած եմ տեղի ունեցած գաղքաշարժերուն, մեծ կարեւորութիւն մը տուած եմ Տարօնցիներու Արարատեան դաշտի եւ Լեռնահայաստանի մէջ կատարած դերին եւ քաղաքական-ազգային իմաստին :

Թրքահայաստանը դատարկուած է Քիւրդերէն և բուրքերէն : Կովկասեան Հայաստանն ալ ազատուած է քարարական հոծ բազմութիւններէն : Ահա այն ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ որ տեղի ունեցած է մեր պահանջած միացեալ հայրենիքին մէջ : Այս հիմնական նիւթը պարզաբանելու համար աշխատած եմ ընդհանուր պատկերը տալ գրաւուած ամբողջ Թրքահայաստանին, որպէս լրացուցիչ մասը հիմական նիւթին : Վաճի եւ էրգորումի շրջաններու այդ ժամանակուան հասարակական կեանքի մանրամասն պատմութիւնն առանձին աշխատանքի կը կարօտի, ինչ որ այս գրքի սահմաններէն դուրս է :

Ինչո՞ւ մասնաւոր ուշադրութիւն դարձուցած եմ Տարօնին եւ այդ ամբողջ շրջապատի մէջ՝ աչք յանած եմ այդ ժողովրդի շարժման վրայ : Արդեօֆ հայրենակցական զգացո՞ւմը զիս ստիպած է առանձին կարեւորութիւն մը ընծայելու անոր, թէ պատմութեան համար նիւթ մը հայքայքելու գաղափարը մղիչ ուժ հանդիսացած է : Ոչ մէկը եւ ոչ միւսը : Այլ այն համահայկական քաղաքական ոգին որ յա՞շիս յայտնաբերած է այդ ժողովուրդը եւ որը նորէն կենդանացած տեսայ վերապրող գանգուածին մէջ : Աւելի ուշադրութեամբ հետեւեցայ անոր շարժումներուն ու աշխատեցայ վեր համել ու ընդհան-

բացնել այդ ոգին՝ որպէս անցեալի ստեղծագործող աւժ մը եւ ապագային՝ առաջնորդող առաքինութիւն մը :

Եթէ ազգի մը կամ ժողովրդի մը ոգին, զանագան ժամանակաշրջաններուն, կը մարմնանայ այդ ժողովուրդը բաղկացնող այս կամ այն հատուածի ու որկրամասի մէջ, կամ կ'արտայայտուի այսինչ դասակարգի կամ կուսակցութեան միջոցաւ, հապաուրեմն, կարելի է վստահօրէն ըսել, որ հայկական ժաղաքական վերածնունդի ոգին կրողը եղած են Տարօնն ու Ղարաբաղը ե՛ւ որպէս զիւղացիութիւն ե՛ւ որպէս կուսակցութիւն։ Այդ ոգիի բռիշխները սահմանափակուած չեն իրենց միջավայրով, այլ ներարկուած են հայ ժողովրդի լայն զանգուածներուն շօշափելի գործերու մէջ։

Տարօնի այդ ոգին կու գայ հին դարերէն, — Մամիկոնեան տունէն։ Մամիկոնեան տունը պատահական երեւոյթ մը չէ հայոց աշխարհի պատմութեան մէջ։ Պատմութեան ուշադիր վերլուծող մը Տարօնի եւ Մամիկոնեան նախարարութեան արտաքին պատմութեան տակ՝ դիւրութեամբ պիտի գտնէ հայոց զինուորական կուսակցութիւնը, որ կը մարմնացնէր ազգային անկախ պետութեան գաղափարը։ Չորրորդ դարէն մինչեւ իններորդ դարը, հինգ հարիւր երկար տարիներու մեր պատմութեան առանցքը կազմած են Մամիկոնեան եւ հակամամիկոնեան կուսակցութիւններու ներքին եւ արտաքին պայքարները։ Այդ ժամանակաշրջանին եւ ատկէ յետոյ, երբեմն երկար, երբեմն ընդհատարար, անկախութեան ու ժաղաքական վերածնունդի պայքարի ոգին, Մամիկոնեաններու միջոցաւ, եկած հասած է մինչեւ մեր օրերը։ Անոնք մեր ազատագրութեան մշտական դրօշակիրներն եղած են։

Բնաւ պատահական երեւոյթ չէ որ Տարօնն եկաւ

հայոց ժամանակակից յեղափոխութեան շարժման կեդրոնը։ Խղճամիտ ուսումնասիրութիւն մը պիտի կրնայ ապացուցանել որ արտաքին դրդումները եւ 19-րդ դարու մտաւոր գարբնումը չէին միայն որ հայկական շարժումը փաթաթեցին այդ ժողովրդի վզին, որ գործնականօրէն գլխաւոր կրոզը եղաւ երկրի յեղափոխական շարժման։ Այլ հին ագաւուզրական անթեզուած ոգին էր որ կը մարմնանար ու յարութիւն կ'առնէր Մամիկոննեան տան բեկարներաւն մէջ եւ եռն կը քաշէր կենսունակ ուժերը, ապրումներու եւ յոյսերու շզբայ մը կապելով այդ լեռնաշխարհին հետ։

Տարօնի անցած քառասուն տարուայ փոքրիկալի կեանքը, հայ լրագրութեան եւ ազգային մարմիններու արխիւներուն մէջ մեծ մասամբ ոզք ու կոծի պատկեր մը կը պարզէ, կամ խոշոր պայթումներու եւ մեծաշունդ կոհիւներու աղմկալի արձագանգը կու տայ։ Կարեւոր երեւոյթներն իրենց հիմնական դրդիչ պատճառներով արձանագրուած չեն։ Ուրախալի է սակայն որ այդ հսկայ ժողովուրդի ժամանակակից մեծագործութիւններն իրենց ամբողջական, յեղափոխական հարազատ դէմքով մոխիրներու տակէն, եւ վերապրոդ ժողովրդի հոգու ծալքերէն դուրս եկան ու կենդանի պատկերացումն ունեցան մեր պատմութեան էջերուն մէջ։ Այդ մեծ գործը վիճակուած էր Ռ. Տէր-Մինասեանին, որ Ռ. ստորագրութեամբ «Հայրենիք» ամսագրի մէջ «Յեղափոխականի մը յիշատակները» վերնագրով այնքան նշգրտօրէն Տարօնի յեղափոխական պատմութիւնը տուաւ։ Տարօնի յեղափոխական պատմութիւնը տալ իր ամբողջութեան մէջ, կը նշանակէ ոչ միայն Հ. Յ. Դաշնակցութեան հիմնական պատմութիւնը, այլ հայ ժողովրդի ազատագրական պատ-

մութեան միջուկը ներկայացնել։ (1)

Հարուած ստացած Տարօնը կոտորակուած էր, բայց անոր բեկորները կորովի ամփոփում մը ունեցան եւ հայ ազատագրական վերջին բեմին վրայ երրապարակ եկան իրենց ուժի տուրքը տալու։ Անոնք իրենց խոշոր մասնակցութիւնը բերին դարերու հայ խտէալին, Հայաստանի անկախ հանրապետութեան ստեղծման դժնդակ գործին։ Եթէ զրասենեակներու մէջ փակուած ուսումնասիրողը իր պրպտած քուզքերուն մէջ միայն որքերու, նահանջի, կարօտեալ զաղքականներուն օգնելու կոչերուն պիտի հանդիպի եւ միայն պատսպարան մը խնդրող բազմութիւն մը պիտի գտնէ իր դիմաց ու եզրակացնէ — Խեղճե՛ր —, ես պիտի քելադրեմ ընթերցողին որ ֆայլ առ ֆայլ հետեւի այդ ժողովրդի ներքին կեանքին, ուշադիր խորհրդածութեան առարկայ դարձնէ անոր ֆայլերն ու գործերը, տեսնելու համար թէ ո՛րքան ֆալաքական ու յեղափոխական արժէք կայ անոր այդ կարն ժամանակաշրջանի ազատագրական ոգորումներուն մէջ։

Մամիկոնեան մարտական ոգին, ներկայ Տարօնցիներուն մէջ յարութիւն առած էր, որ կու զար իր անջնջելի կնիքը դնելու նորակազմ Հայաստանի հանրապետութեան կառուցման գործին վրայ եւ պատճառ դառնալու անոր ազգագրական կերպարանքի հիմնական փոփոխութեան։

Այսօր ալ ամբողջ թրքահայ բեկորներէն, Տարօնցին է որ կը մնայ որպէս գիւղական հաւաքական կազմ

(1) Հետագային այդ յուշերը եօքը հատորթերով լոյս տեսան եւ մեծ ընդունելութեան արժանացան։ Ռուբէն Տարօն մտած է 1908ին։ Իր հատորթերէն մէկը Կ'ըմդգրէկ 1908—1908 ժամանակաշրջանը։ Խոկ միւս հատորթերը գրի առած է միւսով եւ ուսումնասիրելով։

ունեցող ամբողջութիւն մը, որ ունի իր շէնութիւնները, որ կ'ապրի ու կը շնչէ հպարտօրէն, առնական աշխատութեան մը փայլուն ապացոյցները տալով։ Անիկա կենսութակ ու ներշնչող գարկերակն է հայ ժողովրդին եւ այսօրուայ Հայաստանի հաւաքականութեան մէջ՝ ազատազրութեան զիգը։

Եթէ այս փոքրիկ աշխատութիւնս կարողանայ հետաքրքրութիւն ստեղծել ընթերցողներու մէջ, աւելի մօտէն նանչնալու հայ ժողովուրդն ընդհանրապէս եւ Տարօնցիթերը մասնաւորապէս, ու մզկ գանոնք աւելի լայն ուսումնասիրութիւններով լիակատար զաղափար մը կազմելու այդ ժողովրդի ուշազրաւ անցեալի մասին, համոզուած եմ որ ատիկա պիտի նպաստէ մեր ապագայ ոգործումներու ընթացքին՝ հաւաքական կամքի եւ յեղափոխական վճռականութեան յայտնաբերման, եւ որով՝ գրուածքը իր նպատակին ծառայած կ'ըլլայ։

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ

1

Ռուսաստանի եւ Թուրքիոյ միջեւ պայթած կոի-
ւը որքան ալ համաշխարհային պատերազմի մէկ դըր-
ուագը կը ներկայացնէր, այսուհանդերձ միջազգա-
յին լարուած քաղաքական կեանքին մէջ ծանրակշիռ
հետեւանքներ չունեցաւ:

Միջազգային անցուղարձերու ծանրութեան կեղ-
րոնը Եւրոպայի եւ Միջերկրականի մէջ կը գտնուէր,
մինչդեռ Ռուսական գործողութիւնները մեծ մասամբ
կը սահմանափակուէին Կովկասի ճակատին վրայ:
Ռուսաստանը Պալքանեան Թերակղզիով կամ Սեւ
Շովու վրայով դէպի Թուրքիոյ կուրծքը, կամ դէպի
Կ. Պոլիս չկրցաւ յառաջանալ: Այսպիսով Թուրքերն
ու ռուսերը գօտեմարտի բռնուեցան Հայաստանի
բարձրաւանդակին վրայ եւ մասամբ ալ ընդարձակ-
ուեցան մինչեւ Հարաւային սահմանները:

Ռուս-Թուրքական պատերազմն իր միջազգային
լայն բնոյթով քննութեան նիւթ չենք կրնար դարձնել
այս աշխատութեան մէջ, բայց այդ պատերազմի հե-
տեւանքները ծանր անդրադարձում մը ունեցան Կով-
կասի եւ մասնաւորապէս Հայաստանի վրայ: Հայու-
թեան ներքին ալեկոծութիւնը պատկերացնելու հա-
մար, անհրաժեշտ է համառօտ ակնարկ մը նետել պա-